

ВПЛИВ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ МУДРОСТІ НА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОЇ РУСІ

Досліджуються проблеми впливу вчень давньогрецької філософії, на прикладі творчої спадщини Платона, на формування та розвиток філософської та правової думки Давньої Русі, а також шляхи проникнення давньогрецької, в тому числі й візантійської, мудрості на терени Київської Русі.

Ключові слова: Давня Русь, давньогрецька філософія, філософія права, морально-етичні цінності, християнство, Візантійська імперія.

Постановка проблеми. Питання формування основ національної правової культури України, на даний час є досить дискусійним. Одні вчені-юристи, вказуючи на те, що Україна належить до Східноєвропейської (Візантійської) локальної цивілізації й саме досвід розвитку права цієї правової системи є корисним для усвідомлення генетичного коріння багатьох інститутів українського права, встановлення можливих перспектив його розвитку [11, с.3], стверджують, що при формуванні українського права мала місце часткова рецепція римського права у його візантійській та західноєвропейській інтерпретаціях, а також німецьке та польське право, де мала місце рецепція римського права західноєвропейського типу, яка відбулася на підґрунті Кодексу та Дигест, створених під час систематизації Юстиніана. Та що у праві України XIX ст. усе більше відчувається переважання Візантійської традиції, зумовлене тим, що Україна на той час стала частиною Російської імперії; що вплив римської та греко-римської традиції на українське право продовжується і зараз, зокрема: на філософію права; на процес правотворення, де використовуються рішення римських правознавців, зафіксовані у Дигестах; на формування загальної правової культури юристів [11, с.13].

З іншого боку в юридичній науці існує думка про те, що навряд чи є вагомими підстави вважати «східнохристиянську цивілізаційну матрицю», або ж, іншими словами, «східноєвропейську локальну цивілізацію», формування якої пов'язується з Візантією, основою національної правової культури України. Адже, як свідчить історичний досвід, вплив східнохристиянської візантійської культури на правову культуру України (на відміну від інших сфер культури), очевидно, надто перебільшений. На підтвердження цієї думки наводиться аргументи про те, що навіть в епоху існування Київської держави, на життя якої вплив візантійської культури (особливо після запровадження християнства) справ-

ді був досить відчутним, давньоруське світське право найменше зазнало такого впливу. Це пояснюється тим, що до запровадження християнства на території Київської Русі вже діяла досить самобутня система місцевого звичаєвого права, яка через консервативність, властиву звичаям узагалі, чинила настирливий опір чужорідному правому впливу [2, с.5].

Тобто можна констатувати, що у сучасній українській юридичній науці немає одностайної думки щодо ступеню впливу візантійської правової спадщини на становлення та розвиток українського права, але немає сумніву в тому, і це проглядається в обох наведених позиціях, що вплив візантійського, та й загалом грецького вчення на розвиток правових інститутів в Україні був, і продовжувався на протязі великого періоду часу та має місце і на сьогоднішній день.

Ступінь наукової розробки проблеми. Теми впливу давньогрецької та візантійської зокрема філософсько-правової традиції на процес становлення та розвитку правових інституцій на теренах України торкалися у своїх працях такі українські вчені-юристи як Костицький М.В. [3, с.22-30], Козюбра М.І. [2, с.3-8], Харитонов Є.О. [10], Харитонova Т.Є. [11]. Аналізуючи їх творчість, слід зазначити, що на сьогодні в науково-юридичній думці України немає одностайних поглядів на дану проблематику і це, в свою чергу, спонукає до подальшого вивчення та розробки дискусійних питань пов'язаних з процесом проникнення давньогрецької мудрості на територію Стародавньої Русі та її впливу на становлення та розвиток правових інституцій нашої держави з часу їх зародження по період сьогодення.

Метою статті – дослідження шляхів проникнення на терени Стародавньої Русі вчень давньогрецьких філософів та аналіз писемних джерел, які їх містили. Виходячи зі стандартів, прийнятих для написання наукових статей, ми зупинимося лише на одному джерелі часів Стародавньої Русі – флорилегії «Пчела», та проаналізуємо

його зміст на наявність творчої спадщини лише одного представника давньогрецької філософії – Платона.

Виклад основного матеріалу. Історія українського права, починаючи від договорів Русі із Візантією IX ст., які фактично були першим письмовим джерелом права у Руській державі, «Руської правди» Ярослава Мудрого, Конституцій і Універсалів козацької доби, та права українських держав у часи визвольних змагань XX ст., свідчить, що воно завжди було європейським. І якщо на першому етапі його розвитку відчувається вплив візантійської правової традиції, то починаючи з XIX ст. в українській філософсько-правовій думці, а в XX ст. – в практиці державно-правового будівництва все вагомніше відчувається вплив західноєвропейської правової традиції. Тому, виходячи з твердження, що українське право було і є європейським, слід вважати, що воно має ті ж самі методологічні джерела, що і «західне» право: а) еллінську філософію права; б) теорію і норми римського права; в) християнську етику [3, с.25].

Беручи за основу те, що одним з методологічних джерел українського права є еллінська філософія права, на нашу думку, слід дослідити шляхи проникнення грецької мудрості на українські терени а також у тогочасні письмові джерела, їх, так би мовити, «концентрації» в часи Стародавньої Русі.

Переходячи безпосередньо до вивчення цієї проблематики, зазначимо, що дійсно, знайомство з античною філософією, яка в подальшому почала впливати на величезний спектр суспільних відносин, в тому числі й право, в Стародавній Русі не було безпосереднім. Давньогрецьке вчення потрапляло на Русь з джерел візантійського та південнослов'янського походження. В переважній більшості це були патристичні твори, давньоболгарська література, візантійські флорилегії та гномології, хронографи й ісіхатські твори. В даному контексті також слід зазначити, що Західна Європа до епохи відродження також пізнавала античність опосередковано, дізнаючись про античні знання за допомогою західної патристичної літератури, коментарів письменників раннього середньовіччя та творів арабського походження. Першими на Русь проникають широко відомі ідеї платонізму, аристотелізму та стоїцизму. Але до нашого часу не знайдено прямих та повних перекладів творів античних філософів давньослов'янською мовою. Це була еkleктика філософського змісту, пристосована та витримана в руслі потреб укладачів у вигляді збірників висловів, або ж

зміст давньогрецьких творів «розчинявся» в богословському контексті, а іноді подавався як «еллінська принагідність». Але безпосередніми носіями античних елементів, як складової частини християнської культури були грецькі митрополити та єпископи, які прибували на руську кафедру, їх свита, а також греки-перекладачі.

В даному випадку слід зазначити, що фактично з самого початку існування Стародавньої Русі освідченні верстви населення були певною мірою знайомі з ідеями античної філософії. Але слід зауважити, що вона доходила до теренів Русі у складі частини богословських творів. Як зазначав М.Н.Сперанський, християнство прийняло в себе і понесло у собі в просторі століть все найкраще та найбільш стійке з язичництва, головним чином загальнолюдські ідеї та досконалість форми, у синтезі з розробленою культивованою мовою давнього світу. Таким чином, античний світ надав величезну послугу новому світові, та й сам зберігся, але в новому вигляді та з новим для нього змістом [8, с.51]. Інтерес викликають твори давньоруської книжності, які склали на той час біля дев'яноста відсотків давньоруської писемності [5, с.6].

З історичних джерел відомо, що перекладні твори потрапляли на терени Русі під час двох південнослов'янських та західного впливу. Перше надходження південнослов'янської книжності прийшло з Стародавньої Болгарії та пов'язується з перекладацькою діяльністю кирило-мефодіївської школи, яка розвинула свою діяльність у XI-XIII ст., в часи «золотого віку» царя Симеона, допоки Болгарія не піддалася грецькому завоюванню і, у зв'язку з чим, не припинились зносини з Руссю. Завдяки цим зв'язкам на теренах Русі з'явилися євангельські книги, богослужбні переклади, численні патристичні та агіографічні твори [6, с.237-263]. В числі інших перекладних творів в цей час на Русі з'являються й такі, що містять відомості про платонівську філософію, зокрема: «Шестоднев» Іоана Екзарха Болгарського, який з'явився на Русі в IX-X ст., «Шестоднев» Василя Великого в XIII ст., «Слово» та «Гранеса алфавітар» Григорія Богослова в X-XI ст., «Єфремова Кормча» в XI-XII ст., збірник висловів Іоанна Златоуста «Златоуст» в XII ст., уривки з «Діалектики» Іоанна Дамаскіна під назвою «Слово про праву віру» в XII ст., а також уривки, що увійшли до складу «Зборника 1076 р.», Хроніки Георгія Амартола X-XI ст. та Іоанна Малала XII ст., флорилегій «Пчела», перекладений в Стародавній Русі у XII ст. та який містив найбільшу кількість уривків із творів Платона, і писемної спадщини античних філософів.

Під час другого південнослов'янського впливу, який відбувався з середини XIV по середину XV ст., інтелектуальна культура Стародавньої Русі помітно збагатилась і коло її інтересів значно розширилося. Під час монголо-татарської навали та міжкнязівських усобиць склалися несприятливі умови для розвитку руської книжності, але це був той період розквіту південнослов'янської літератури, коли перекладалися твори отців церкви та ісихатських праць повчального та аскетичного характеру, зокрема «Слова» Григорія Богослова, «Ліствиці» Іоанна Сінайського, «Пандектів» та «Тактіону» Никона Черногорця, Сінайського, Римського та Давнього патериків, творів Василя Великого, Симеона Нового Богослова, Григорія Палами, Григорія Синаїта, Іоанна Златоуста та багато інших. Також проводиться звірка та виправлення старих перекладів Євангелія та літератури для проведення Служби Божої. Цікавим є також те, що в XIV ст. у Константинопольських монастирях (Студійному та Перівлепто) з'являються колонії руських монахів, які займаються перекладом та звіркою болгарських писемних джерел та пересиланням їх на Русь [7, с.9-10]. Пізніше на Афоні руські монахи також перекладають грецькі твори та привозять їх на Русь. Із загибеллю Візантії це надходження перекладів припиняється. Але після другого південнослов'янського впливу руська книжність збільшується в обсязі майже вдвічі та змістовно збагачується, надаючи давньоруським авторам інтелектуальний матеріал. Також починаючи з середини XIV ст. на Русі з'являються твори філософського змісту, що належать перу інших давньогрецьких та болгарських мислителів та богословів.

Надходження перекладної літератури відіграло вирішальну роль в процесі формування духовних, а почасти і правових підвалин давньоруського суспільства. Наявність текстів філософського змісту дає підстави вважати про достатньо високий рівень освіченості тогочасного суспільства.

З прийняттям християнства на Русі та поширенням освіти, започаткованим Володимиром Великим та продовженим Ярославом Мудрим, розпочинають формуватися давньоруські книжні та перекладацькі центри, першими з яких були Софія Київська та Софія Новгородська. В Києві за розпорядженням Великого Князя створюється велика бібліотека, де, як вказує «Повість временних літ», Ярослав зібрав освічених людей та організував роботу з перекладу грецьких творів. В XI ст. виникають книжні центри у Галицько-Волинському князівстві, в XII ст. у Володимирі. В період феодальної роздробленості виникає ряд

книжних центрів в багатьох політично самостійних князівствах [1, с.7-11].

У XVI – XVII ст. на Русі збільшується кількість людей, що знали грецьку мову. Це були греки, змушені втікати із Візантії, та які, в свою чергу, сприяли розповсюдженню грецької освіти на Русі. Також до числа носіїв еллінської освіченості належали грецькі учені, які прибули в ці краї на запрошення керівництва Русі як перекладачі визначеної літератури, що носила духовно-ідеологічне та релігійне значення. Прикладом може слугувати Максим Грек, який займався перекладом Псалтиря та правкою книг. Він також навчив декількох своїх учнів-монахів грецької мови [7, с.286].

Щоб визначити чому перекладався тільки певний «спектр» візантійських джерел та наблизитися до проблеми своєрідності рецепції платонізму у Стародавній Русі розглянемо проблему впливу візантійської освіченості на терени цього державного утворення. Одразу слід зазначити, що у Давній Русі не було сприйнято візантійську школу, в наслідок чого поширився спротив широкому впливові візантійської літератури, а до застосування допускалися, в основному, лише твори церковної, духовної тематики. Та й сам тип візантійської школи не сприймався на Давньоруських теренах. Причина ж цього крилася в тому, що вона за своїм характером, на думку отців церкви, залишалася язичницькою, так як вивчення цілого ряду предметів базувалося на дослідженні античної класики, яка, на думку борців за чистоту православ'я, містила у своєму змісті язичницькі постулати. Тому твори, що містили елементи античної культури і грецької філософії, та пройшли церковну «цензуру», складали досить не значну частину з усього обсягу давньогрецької філософської спадщини. До вивчення допускалися лише переважно твори отців церкви, які несли у своєму змісті вплив платонізму, хронографи та твори морально-етичного змісту.

Найбільш поширеним в Давній Русі перекладним жанром грецької літератури був флорилегій, тобто повчальні збірники морально-етичного змісту. Серед них найпоширенішим був візантійський збірник висловів «Пчела», який був відомий у грецькій письмовій спадщині з X по XVII ст. Він був дуже популярним у Візантії, всього було відомо близько сорока його рукописів. «Пчела» була перекладена приблизно в XII ст. на півдні Давньої Русі. Свідченням цього можуть слугувати виписки з її змісту, що увійшли до складу «Мірила праведного», яке в кінці XII ст. переписували для муромського князя Ярослава Святославовича [8, с.166]; також посилання на

«Пчелу» міститься в Літописці Переяславля Суздальського, приблизно 1186 року [13, с.5]; вона входила до складу макарієвських Четв'ятьх Міней (джерела духовної літератури на Русі), та є досить близькою за своїм змістом до «Слова Даниїла Заточника» [9, с.386].

Що ж до самого жанру флорилегії, зазначимо, що перші його прояви виникають в IV ст. до н.е. та відображають початок періоду еkleктизму в античній філософії, внаслідок занепаду самобутньої філософської творчості, початок якого припадає на після платонівський та після аристотелівський період. Саме як жанр флорилегій формується в VI ст., коли бурхливий розвиток збірників висловлювань частково замінює відсутність оригінальних філософів та письменників та слугує поширенню популяризації ідей Платона. Одними з перших флорилегіїв філософського характеру прийнято рахувати стоїчні гомології Хрисиппа, які використовувались ним для доказів свого вчення та застосовувались в процесі навчання як підручники. В подальшому кількість подібних збірок уривків з праць античних філософів та поетів, котрих представники тої чи іншої філософської школи вважали виразниками своїх вчень, збільшується.

Фактично флорилегії візантійського походження, перекладені слов'янською мовою, виступають джерелом античного впливу на давньоруську культуру, а відтак на соціум взагалі та на право зокрема. Також відомий цілий ряд флорилегіїв, що були поширені на Русі та містили у собі платоністичні вчення. Окрім «Пчели» на Русі використовувались «Паралелі» Іоана Дамаскіна, «Мудрість Менадра», твори Григорія Богослова та Ніла Сінайського. В той же час саме «Пчела» містила найбільшу кількість висловів Платона, але крім нього у цій збірці можна побачити біля сотні імен авторів античності, зокрема Гомера, Геродота, Сократа, Філона, Аристотеля, Піфагора, Плутарха, Демокріта, Есхіла, Софокла, Еврипіда, Зенона, Фукидіда, Ксенофонта, Епікура, Менандра, Ісократ, Демосфена, Лукіана, Хрисиппа та ін. Щодо творчості Платона, то у змісті «Пчели» знаходимо прямі та непрямі цитати його вчення, які містяться у творі «Закони», автором якого є Платон. Зокрема вислови про убогство, про сон, про правду, про істину та брехню. Також в «Пчелі» містяться переважно непрямі цитати із платонівського твору «Держава», зокрема стосовно політики. Так непрямою є цитата про те, що хто приймає на себе велику владу, має володіти великим розумом. Вона виступає лейтмотивом згаданої «Держави»: «Допоки в

державих не будуть владарювати філософи, або ж так звані нинішні царі та владики не стануть благородно та ґрунтовно філософствувати і це не злілється воедино – державна влада та філософія, до тих пір державам не позбутися зла» [4, с.252]. Цікавою є думка, сформована професором М.В.Шахматовим про те, що ця формула увійшла до процедури вінчання московських царів на царство, до промови митрополита [12]. У цьому ж творі можна побачити роздуми Платона про безсмертя душі, про суд та про потойбічну відплату. Роздуми Платона в даному випадку містять фактично релігійний, а не світський підтекст, та не мають нічого спільного із вчиненням правосуддя в державі. У «Пчолі» також зустрічаються цитати Платона, що містяться у його творі «Софіст», зокрема уривок де Платон розмірковував про лукавство софістів, що здобувають собі славу та засоби до існування неправедним ремеслом окутуючи слухачів сітями лукавства, в «Пчеле» перефразовується повчання про правдиве та неправдиве ремесло, яке носить назву лукавство.

Також у досліджуваному творі можна віднайти цитати та думки, які мають наближено ідентичний зміст до таких творів Платона, як діалоги «Менон», «Пір» та «Федон».

Висновки. Переважна більшість прямих та непрямих цитат із творів Платона, які були доступні для давньоруського читача у флорилегії «Пчела», набували морально-етичного, а подекуди і політичного (думка про правителя-філософа) змісту. В цілому це джерело не виражало виключно церковну позицію, набуваючи чисто релігійного забарвлення. Цікавим є те, що у ньому містилася не лише релігійна, але й світська мудрість та мораль. Фактично античний матеріал філософського, релігійного та правового характеру, опиняючись на Русі у складі церковних джерел впливав, хоч і опосередковано на формування морально-етичних принципів давньоруського соціуму, а відтак і на формування та розвиток політико-правової думки і права Русі у цілому; створював сприятливі умови для розвитку державно-правових інституцій, зокрема на становлення та розвиток інституту царської влади в Московії; відіграв значну роль в плані формування та розвитку морально-етичного виховання соціуму Давньої Русі, проникаючи безпосередньо до змісту релігійних настанов та опосередковано до контексту правових норм.

Звичайно, у даній статті ми торкнулися лише одного джерела, і то не повною мірою, але зазначимо, що давньогрецька мудрість містилася також і в інших творах того періоду, переважно

релігійного змісту, які з'являлися на території Давньої Русі. Проблематика, якої ми торкнулися потребує ще глибокого дослідження та вивчення науковими школами філософсько-правового спрямування тих країн, що виникли на теренах Давньої Русі, й на формування державних, етичних, моральних, релігійних, правових та інших підвалин на які вказані джерела спричинили безпосередній чи опосередкований, але надзвичайно потужний та ціннісний вплив.

Список літератури

1. Дмитриева Р.П. Введение // Книжные центры Древней Руси в XI-XVI вв. – Санкт-Петербург, 1991.
2. Козюбра М.І. Дихотомія букви і духу права: виникнення проблеми, її аспекти на прямі вирішення. // Наукові записки. Том 77, Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія», - К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2008. – С. 3-8.
3. Костицький М.В. Філософський аналіз європейського права та його трьох світоглядних джерел // Філософські та методологічні проблеми права. Випуск 1. – К.: Атіка, 2009. – С. 22 – 30.
4. Платон. Собрание сочинений в 4-х томах. – Москва, 1994. – Т. 3.

5. Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237 гг.). – Санкт-Петербург, 1996.

6. Сведения о древних переводах... // Православный собеседник. – Казань, 1859.

7. Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XIV-XVII вв. – Санкт-Петербург, 1903.

8. Сперанский М.Н. Переводные сборники изречений славяно-русской письменности. – Москва, 1904.

9. Творогов О.В. «Пчела» // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 1. – Ленинград, 1987.

10. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса: Юридична література, 2000. – 260 с.

11. Харитонova Т.Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині V ст. н.е. (систематизація Юстиніана) // Автореф. дис. На здобуття наукового ступеня канд. юр. наук. – Одеса, 2003. – 16 с.

12. Шахматов М.В. Государство правды. – Москва: Фонд ИВ, 2008. – 310с.

13. Щеглова С.А. «Пчела» по рукописям Киевских библиотек. Опыт изучения и тексты. – Санкт-Петербург, 1910.

Стаття надійшла до редколегії 26 лютого 2014 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії М.В. Никифороком.

S.G. Melenko

Ancient wisdom on influence of and development philosophical, religious and legal thought of Ancient Rus Summary

The problem of the influence of the teachings of ancient Greek philosophers, for example, Plato, on the formation and development of philosophical and legal thoughts of Ancient Rus has been partly considered, as well as routes and sources of Greek, including the Byzantine wisdom arriving to and Kievan Rus have been determined. The author described written sources that were distributed in the Ancient Rus territory and contained in its stock position in ancient Greek philosophical and legal thought.

Keywords: Ancient Rus, ancient Greek philosophy, philosophy of law, Mora-flax and ethical values, Christianity, the Byzantine Empire.

S.G. Melenko

Влияние древнегреческой мудрости на формирование и развитие философско-правовой мысли в Древней Руси Аннотация

Частично исследуются проблемы влияния учений древнегреческой философии, на примере творческого наследия Платона, на формирование и развитие философской и правовой мысли Древней Руси, а также пути проникновения древнегреческой, в том числе и византийской, мудрости на территорию Киевской Руси.

Ключевые слова: Древняя Русь, древнегреческая философия, философия права, нравственно-этические ценности, христианство, Византийская империя.